

O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata

Uvod

Odnos između rada i kapitala bitna je determinanta ekonomske strukture društva o kojoj, u krajnjoj liniji, ovisi cjelokupni sistem svih društvenih odnosa. Prema tome, za poznavanje specifičnosti radničkog pokreta Hrvatske potrebno je proučiti socijalnu strukturu radničke klase ovog područja, dati njene karakteristike i opisati utjecaje koji su djelovali na njeno formiranje i na položaj radničke klase u cjelini.

Na žalost, do danas još uvijek nije dovoljno proučena dinamika kretanja pojedinih grupacija radnika unutar radničke klase ni intenzitet njenog stvaranja u vezi sa sve većom polarizacijom društva za vrijeme bivše Jugoslavije. Zbog toga ovaj prilog ima karakter pokušaja da se na osnovi štampanih izvora utvrdi proces formiranja današnje radničke klase Hrvatske u međuratnom periodu i da se na temelju dostupnih podataka izvuku zaključci o ekonomskoj strukturi društva, kvantitativnom razvoju radničke klase, distribuciji radne snage po djelatnostima, koncentraciji radništva u gradovima, kvalifikacionoj, spolnoj i starosnoj strukturi te socijalnom porijeklu radnika.

Osnovne karakteristike stanovništva Hrvatske po aktivnosti prema demografskim popisima

Analiza ekonomskog sastava stanovništva daje sliku društvene podjele rada. Stoga je već samo to što je Hrvatska imala vrlo visok postotak poljoprivrednog stanovništva dovoljno za zaključak da je ona bila agrarna zemlja s nerazvijenim sekundarnim i tercijskim djelatnostima.¹ Istina, od popisa stanovništva godine 1880. do godine 1910. postotak poljoprivrednog stanovništva opao je sa 83% na 80% na području tadašnje Hrvatske i Slavonije, ali to uz visoku stopu rasta stanovništva ne smanjuje broj osoba koje žive i rade u primarnim djelatnostima.²

¹ Primarne djelatnosti obuhvaćaju poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo. Sekundarne obuhvaćaju industriju, rudarstvo, građevinarstvo i proizvodno zanatstvo. (Rudarstvo bi načelno valjalo uvrstiti u primarne djelatnosti. Zbog praktičnih razloga obično se uključuje u sekundarne djelatnosti, jer se rudarska djelatnost veoma često obavlja u industrijskim poduzećima, npr. u metalurškim kombinatima i sl., pa je veoma teško odvojiti je od industrijske.) U tercijske ulaze saobraćaj, trgovina, ugostiteljstvo, uslužno zanatstvo i ostale neproizvodne djelatnosti.

² M. Macura, Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije, Beograd 1958, 12.

Od obrta i industrije živjelo je godine 1910. samo 9,98% ukupnog stanovništva Hrvatske.³ Dvadesetak godina kasnije, postotak industrijskog i zanatskog stanovništva na području Savske banovine — koje se donekle poklapa s područjem prijašnje Hrvatske i Slavonije — iznosio je još uvijek samo 12,08%. Od primarnih djelatnosti živjelo je godine 1931. još uvijek 75,33% stanovništva, a od tercijarnih djelatnosti, koje su redovno jače zastupljene tek u višim fazama razvoja, samo 8,85% stanovnika.⁴

Dalmacija je imala još zaostaliju društveno-privrednu strukturu od sjeverne Hrvatske. Na području Dalmacije živi god. 1910. u gradskim naseljima s više od 5000 stanovnika 10,7% stanovništva, ali je i od toga postotka prilično velikom broju osoba obrada zemlje glavno ili sporedno zanimanje.⁵ Godine 1931. Primorska banovina, koja teritorijalno donekle odgovara području Dalmacije u prošlosti, pokazuje određeni napredak u razvoju strukture stanovništva u odnosu na početak ovoga stoljeća, ali još uvijek 83,53% stanovnika živi od poljoprivrede, a od industrije i zanatstva samo 6,39% svega življa, što je veoma malo s obzirom na turističke mogućnosti toga kraja.⁶

Nešto povoljniju ekonomsku strukturu stanovništva imala je Istra gdje je, zbog neplodnosti pojedinih dijelova zemlje, stanovništvo bilo upućeno na trgovinu i obrt. Prema austrijskoj statistici godine 1910. živjelo je u Istri 65,2% stanovnika od poljoprivrede i ribarstva, a od industrije i obrta čak 15,6%.⁷ Ali kad je Istra potpala pod Italiju, radikalno se mijenja ekonomsko-društvena struktura stanovništva uslijed denacionalizacije našeg življa i privredne politike Italije prema tim krajevima. Zbog toga se od 1918. do 1935. godine iselilo s područja Istre više od 100.000 Hrvata i Slovenaca. Ta migracija je imala dva vala. Prvi je bio odmah poslije talijanske okupacije Istre, kad su zbog političko-nacionalnih razloga Istrani napuštali svoje domove. Drugi je val bio ekonomske prirode, jer je pretjerano visokim oporezivanjem istarskih seljaka talijanska država upropastila mala seljačka gospodarstva. Prezaduženi seljaci protjerani su s svojih posjeda i u Istru koloniziran talijanski živalj. Ali opustjeli istarski gradovi sa zanemarenom industrijom ne mogu primiti ni uposliti te osiromašene seljake. Budući da to razdoblje predstavlja za Istru »gospodarsku smrt«, osiromašeni su seljaci prisiljeni emigrirati. Tek uslijed ratne konjunktore godine 1935. bogati istarski ugljenokopi i rudnici boksita postaju privlačni za talijanske kapitaliste, te nanovo oživljava privredna djelatnost praćena jakom denacionaliza-

³ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije. II, Zagreb 1917, 61.

⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. III 1931, IV, Sarajevo, 1940, Tab. III—IV, str. VIII—IX.

⁵ God. 1909. u vanjskim dijelovima Splita koji je tada brojio oko 21.000 stanovnika živjelo je oko 6.000 težaka (*I. Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti XII, 1965, 642.*)

⁶ Kao pod 4,

⁷ *E. Radetić, Istra pod Italijom, Zagreb 1943, 27; M. Mirković, Gospodarski i politički odnosi u Istri 1900—1914, Izbor iz ekonomskih radova, II, Zagreb 1958, 257.* Postotak zaposlenih u poljoprivredi i ribarstvu, industriji i obrtu dobiven je kombiniranjem podataka obaju autora.

cijom. Na početku godine 1939. u Istri je radilo oko 27.000 radnika što znači da je od ukupno 350.000 istarskih stanovnika oko 100.000 živjelo od industrije.⁸

Prema tome je poljoprivredno stanovništvo bilo osnovna društvena kategorija na teritoriju Hrvatske.⁹ Uzroke tome treba dijelom tražiti u nerazvijenom kapitalizmu u Hrvatskoj kao posljedici kolonijalne politike bivše Austro-Ugarske prema našim krajevima. Međutim, tu osnovnu karakteristiku zadržala je Hrvatska i u čitavom međuratnom razdoblju, zbog nesposobnosti državnih vlasti da radikalno promijene privrednu politiku i zadrže profite koji bi se mogli upotrijebiti za industrijalizaciju zemlje. Ipak, u periodu od završetka prvoga svjetskog rata pa do godine 1931. zbile su se važne promjene u teritorijalnom rasporedu radnog stanovništva, vezane uz proces urbanizacije kao posljedicu pojačanog doseljavanja seoskih proletera u gradove. Naime, usredotočenje obrta, trgovine i industrije u gradskim naseljima privuklo je do god. 1921. na području današnje Hrvatske u gradove 16% ukupnog stanovništva. Od 1921. do 1931. godine stanovništvo gradova poraslo je za 10 do 37%, prema vrsti i smještaju naselja, te je godine 1931. postotak gradskog stanovništva iznosio 18,4. Međutim, urbanizacija nije podjednako zahvatila sve gradove. Najveću stopu rasta imao je Zagreb i on je, kao privredno središte Hrvatske, porastao u razdoblju od 1910. do 1921. godine za 37,1%. Split se, zbog perifernog položaja i slabije razvijene industrije, uvećao za 17%.¹⁰ Na to povećanje gradova djelovala je najviše koncentracija radništva u gradovima i postotak osoba zaposlenih u obrtu i industriji u tim se gradovima kretao god. 1921. između 20% i 38%. Interesantno je spomenuti da je Osijek godine 1921. imao relativno više industrijskog i obrtnog stanovništva (38,18%) od Zagreba (33,57%). Bila je to posljedica ugarske politike prema našim krajevima, zbog koje je Osijek bio jače naseljen mađarskim življem, nego Zagreb koji je imao periferni položaj u odnosu na Budimpeštu.¹¹ Međutim, taj proces urbanizacije, ma kako bio značajan za našu zaostalu društvenu strukturu, znatno zaostaje za istim procesom u zapadnim krajevima Evrope, budući da je u Jugoslaviji u gradovima s više od 100.000 stanovnika (Zagreb, Beograd, Subotica) živjelo godine 1931. samo 3,6% ukupnog stanovništva naše zemlje.¹² Osim toga treba imati na umu da je taj proces izazvalo osiromašenje sela i agrarna prenapučenost koja je prisiljavala dio seoskih proletera da se u potrazi za zaradom naseljava u gradove.

⁸ E. Radetić, n. dj., 126.

⁹ Radi usporedbe ističem da je godine 1953. na teritoriju Hrvatske registrirano 56,4% poljoprivrednog stanovništva, samo na području Dalmacije 55,6%. (Statistički godišnjak FNRJ, Beograd 1961, 320.)

¹⁰ D. Štambuk, Stanovništvo i naseljenost Dalmacije, Split 1967, 58. U Jugoslaviji živi godine 1921. 19,2%, a 1931. 20,1% stanovništva u gradovima; Historijski arhiv u Zagrebu, fond Saveza gradova, spis 449. od 1. V 1930.

¹¹ Žiteljstvo (prisutno građansko i vojno) Kraljevine Jugoslavije po pripadnosti glavnim granama zanimanja prema popisu od 31. I 1921, *Statistički izvještaj Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije*, sv. 1, Zagreb 1933, Tab. V (ciklostil).

¹² U Italiji je u gradovima s više od 100.000 stanovnika bilo tih godina koncentrirano 13,7% stanovnika (A. Benko Grado, Socijalna Statistika, *Hrvatski radnik*, 7. I 1940, 8).

Već sam spomenula da kapitalizam u našim krajevima nije bio razvijen što se odrazilo i na nešto deformiranoj socijalno-demografskoj slici stanovništva prema glavnim granama zanimanja.

Prema popisu stanovništva od 31. III 1931. godine 35,36% privredno aktivnih (zaposlenih) osoba na području Savske banovine su samostalni privrednici i zakupci, a svega 22,67% zaposlenih u najamnom odnosu. U Primorskoj banovini odnos je bio 33,23% prema 13,89%. Na osnovi tih podataka u Savskoj banovini bilo bi 66.124 činovnika, 246.593 radnika, nadničara, slugu i kućne služinčadi i 16.623 šegrta. U Primorskoj banovini popisano je 13.488 činovnika i namještenika, 44.311 radnika, nadničara i kućne posluge i 2155 šegrta.

Međutim, stvarna slika uposlenih je nešto drugačija. Naime, u skupini samostalnih osoba i zakupaca bilo je mnoštvo seljaka koji su posjedovali tako malo zemlje da njenim plodovima nisu mogli prehraniti svoju obitelj, te su bili prisiljeni na dopunsku zaradu van poljoprivrede. Isto su tako u toj skupini samostalnih lica iskazani i sitni obrtnici, koji su radili sami ili s članovima svoje obitelji, i zbog vrlo malog dohotka neprestano bili na rubu proletarizacije. A njih je također bilo mnogo i često su završili u najamnom odnosu, kao i poluproleter i sa sela. U skupinu najamnih lica treba svakako ubrojiti i bezemljaše (nadničare i sluge zaposlene u poljoprivredi), kojih je prema popisu godine 1931. bilo na području Savske banovine 92.455, a na području Primorske banovine 16.231 osoba.¹³ Prema tome je na području današnje Hrvatske bilo 1931. godine oko 108.000 bezemljaša, i to je jedini brožčani podatak o ovoj vrsti radnika o kojoj nitko nije vodio računa i koji su se zapošljavali sezonski u primarnim ili sekundarnim djelatnostima. Ako toj masi bezemljaša pridružimo siromašne seljake koji ne posjeduju više od jednog hektara zemlje s članovima njihovih porodica, radnike, kućnu posluhu i šegrte, dobivamo da je na području Hrvatske oko pola milijuna osoba živjelo od stalne ili povremene prodaje svoje radne snage. Stoga lica u najamnom odnosu bilo koje vrste čine znatno veći dio stanovništva nego što je iskazano u službenoj statistici godine 1931.

Taj zaključak odgovara približno rezultatima do kojih je došao dr Ivo Vinski za čitavu Jugoslaviju. Po njegovim proračunima potkraj godine 1939. u Jugoslaviji je bilo 21% čistih proletera, 66% srednjih slojeva, a 11% činila je gradska i seoska buržoazija.¹⁴ A slični klasni sastav svakako je imalo i stanovništvo na području današnje Hrvatske.

Na kraju ovog poglavlja možemo zaključiti da je Hrvatska bila agrarna zemlja s nepovoljnom ekonomskom strukturom stanovništva, budući da je tri četvrtine stanovništva živjelo od primarnih djelatnosti.

Jedinu svijetlu tačku u čitavom razmatranom razdoblju predstavlja urbanizacija, odnosno pojačana koncentracija stanovništva u gradovima u kojima su razvijenije sekundarne i tercijarne djelatnosti. Međutim,

¹³ D. J. Tasić, Socijalno-demografska slika Jugoslavije, *Socijalni arhiv*, VI, 1940, I-85-88.

¹⁴ I. Vinski, Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. Knjiga u štampi u izdanju Ekonomskog instituta, Zagreb. Ti se podaci iznose dozvolom autora.

uslijed agrarne prenapučenosti i visoke stope nataliteta na selu, odliv stanovništva sa sela nije bio dovoljan da bi smanjio apsolutni broj seljaka, to više što emigracija na druge kontinente u međuratnom razdoblju nije bila tako značajna kao za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije.

Kvantitativni razvoj radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju

Potkraj godine 1918. stvaranjem Kraljevine SHS dotadašnje austrougarske pokrajine — Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacija — našle su se u sklopu nove države. Dalmacija je u novoj državi zapremala površinu od ukupno 5% uz isto toliki postotak stanovnika i 6% svih radnika u Jugoslaviji, a Hrvatska i Slavonija imale su mnogo više stanovnika i znatno veći postotak radništva. Ti krajevi davali su novoj državi 27% sveukupnog radništva, iako je u njima živjelo samo 22% stanovnika novostvorene kraljevine.¹⁵ Posve je razumljivo da su Hrvatska i Slavonija imale već i prije prvoga svjetskog rata relativno razvijen obrt i industriju i da su u novu državu ušle s određenim industrijskim tradicijama. To potvrđuje i podatak da je godine 1914. na njihovom teritoriju bilo osigurano za slučaj bolesti 74.938 radnika (od toga 8342 žene). Napominjem da se zbog nedostatka drugih vrsta podataka moram za stvaranje zaključaka služiti statistikama socijalnog osiguranja, koje ne vodi računa o klasnoj strukturi već prikuplja podatke na osnovi zanimanja i vrste privredne djelatnosti. Zbog toga će se i moji zaključci temeljiti na materijalu, koji moramo primiti s određenom rezervom i kritikom.

Jasno je da je za vrijeme prvoga svjetskog rata opao broj radnika i godišnji je prosjek osiguranih radnika bio u 1917. godini 41.725 (žena 10.818). Godinu dana kasnije, kad se ujedno rat i završio broj se zaposlenih povećava na 55.755 radnika (12.517 žena). U narednim godinama u vezi s privrednim prosperitetom broj zaposlenih neprestano raste, te je već godine 1919. uposljeno 19.000 novih radnika, što je bilo veoma mnogo, budući da je privreda još patila od nedostatka sirovina i nesređenosti saobraćajnih veza.¹⁶

Godine 1920. imamo prvi podatak za čitavo područje današnje Hrvatske. Tada je na području Hrvatske i Slavonije bilo osigurano 99.503 radnika, a u Dalmaciji oko 12.000, tj. potkraj 1920. u Hrvatskoj je bilo oko 111.563 radnika, bez rudara — kojih je bilo oko 6000 — i bez željezničara kojih broj nije manji od 12.000.¹⁷

¹⁵ R. Bićanić, *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967, 83.

¹⁶ Izvještaj ravnateljstva Zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika za poslovne godine 1913—1920, Zagreb 1921, 13—14, Tab. XXXIII, XXXIX.

¹⁷ Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921—1922, III, Zagreb, s. a., 202.

Sve do godine 1924. broj zaposlenih radnika i dalje raste. Potkraj 1922. godine na području sjeverne Hrvatske osigurano je 108.718 radnika, a u Dalmaciji svega 11.250.¹⁸

Međutim, ni u taj broj nisu uključeni rudarski i željezničarski radnici, kojih broj možemo rekonstruirati na osnovi podataka njihovog osiguranja za slučaj bolesti.

Do raspada Austro-Ugarske Monarhije željeznica je bila u rukama Mađara. Velik dio željezničkog osoblja bili su Mađari, osigurani u Budimpešti, koji su poslije raspada Monarhije napustili naše područje. Zbog toga se je osjećao prvih godina nakon rata velik nedostatak željezničara, a posljedica toga bila je nesređenost željezničkog prometa. God. 1919. na području sjeverne Hrvatske registrirano je naime samo 9935 željezničara,¹⁹ ali je već oko polovice god. 1926. njihov broj porastao na 16.400.²⁰ Otađa pa sve do godine 1939. nemamo posebnih podataka o broju željezničara na području Hrvatske. God. 1939. rađeni su proračuni za potrebe Banovine Hrvatske, te je na njenom području iskazano 23.176 željezničara.²¹ Prema tome možemo zaključiti da se broj željezničara od 1919. do 1937. godine gotovo utrostručio, što je značajan porast s obzirom na relativno slabu izgradnju željezničkih pruga na području Hrvatske u međuratnom razdoblju.

Broj rudara, naprotiv, gotovo stagnira u čitavom međuratnom razdoblju. Polovicom godine 1926. bilo ih je na području sjeverne Hrvatske 6648, a na području Dalmacije 1689.²² Desetak godina kasnije njihov se broj nije nimalo povećao. Tada su u ugljenokopima sjeverne Hrvatske radila svega 5402 radnika. U dalmatinskim rudnicima u Siveriću i Drnišu bilo je zaposleno 1805 rudara.²³ Takvo opadanje broja rudarskih radnika možemo objasniti stanjem naših rudnika. Naime, rudarski su pogoni bili zastarjeli, a kvaliteta ugljena relativno slaba. Ugljenokopi su poslovali zahvaljujući samo strahovito niskim rudarskim zaradama zbog kojih je proizvodnja ipak bila rentabilna. Uz to je država za potrebe željeznica uvozila ugljen iz inozemstva, ne nastojeći da poboljša težak položaj te privredne grane.

Za razdoblje od godine 1923. do 1930. možemo rekonstruirati sliku brojnog stanja radništva na osnovi statistika socijalnog osiguranja. Uprkos svojim nedostacima statistika socijalnog osiguranja siguran je pokazatelj veličine porasta i pada uposlenih radnika. U Tabeli I iskazani su apsolutni brojevi zaposlenih radnika i njihovi indeksi. Kao osnova indeksa uzeta je godine 1923. jer je tek tada obavezno osiguranje, po Zakonu o osiguranju radnika, potpuno provedeno.

¹⁸ Broj osiguranog radništva, *Radnička zaštita*, V, 1923, 196. To je, međutim, prva godina obaveznog osiguranja radnika za čitavu državu, te je jasno da broj osiguranih radnika ne odgovara stvarnom broju zaposlenih radnika.

¹⁹ Podatak uzet iz *Radničke zaštite*, III, 1921, 27.

²⁰ Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922—1926, VIII, Zagreb 1928, 1.

²¹ B. Haberle, Nekoliko riječi o radništvu Banovine Hrvatske, *Radnička zaštita*, XXI, 1939, 483.

²² Isto kao pod 20.

²³ B. Haberle, Nekoliko riječi o radništvu Banovine, n. dj., 481.

TABELA I

BROJNO STANJE RADNIKA NA PODRUČJU HRVATSKE
I JUGOSLAVIJE 1922—1940.²⁴

Godina	Prosječan broj osiguranih radnika			
	u Hrvatskoj		u Jugoslaviji	
	apsolutan broj	indeks (1923—100)	apsolutan broj	indeks (1923—100)
1922.	148.442	87	387.603	83
1923. (XII)	170.367	100	467.493	100
1924.	163.906	96	459.541	98
1925.	162.362	95	469.206	100
1926.	162.883	96	474.610	101
1927.	176.741	104	511.493	109
1928.	195.027	114	565.796	121
1929.	203.462	119	605.065	129
1930. (XII)	212.521	125	631.181	135
1931.	216.196	127	609.190	130
1932.	188.897	111	535.917	115
1933.	179.683	105	520.980	111
1934.	186.960	110	543.559	116
1935.	203.294	119	564.287	121
1936.	211.096	124	616.209	132
1937.	228.349	134	680.011	145
1938.	238.235	140	715.186	153
1939.	238.806	140	728.494	156
1940.	236.518	139	713.264	153

Poput barometra broj radnika registrira oscilacije koje je preživjela radnička klasa Hrvatske i njena privreda u periodu od godine 1923. do 1940. Trogodišnji zastoј u brojčanom porastu radničke klase između godine 1924. i 1926. u privrednom je razvitku Hrvatske odraz dvogodišnje agrarne krize, nastale zbog deflacije valute i poremećaja u izvozu drvnih i još više agrarnih proizvoda u inozemstvo. Nakon te omanje krize dolazi ponovo doba privrednog prosperiteta sve do godine 1930, ali se u tom razdoblju posluje opreznije i na solidnijim temeljima, što se odražava na usporenom rastu radničke klase.

Velika svjetska kriza počela je agrarnom krizom. Statistika je to registrirala tako što je prvo opao broj radnika u područjima izvan Hrvatske, tj. u krajevima gdje je industrijska djelatnost bila slabija. Na radništvu

²⁴ Tabela je rađena na osnovi statistika socijalnog osiguranja štampanih u *Radničkoj zaštiti* od 1923. pa sve do 1941. godine. Pri tome su podaci za Hrvatsku dobiveni zbrajanjem osiguranih radnika u okružnim uredima Dubrovnik, Karlovac, Osijek, Split, Sušak i Zagreb. Budući da se taj teritorij ne poklapa potpuno s područjem današnje Hrvatske — uz to je na području dubrovačkog okružnog ureda registriran i veći dio radništva Crne Gore, koja je prema popisu 30. 6. 1933. imala 11.465 muških i 1.483 ženskih radnika (*Radnička zaštita*, XVI, 1934, 581), a i zagrebački je ured imao nekoliko tisuća radnika s područja Bosne — tabela ima samo orijentacioni karakter.

Hrvatske kriza se odrazila tek godine 1932, znatno smanjivši broj zaposlenih radnika i u godini 1933.

Od godine 1934. broj zaposlenih radnika ponovo raste i tek 1935. dostiže nivo iz godine 1929. Naredna stagnacija u porastu broja radnika osjeća se jedino godine 1938. i 1939, uslijed omanje privredne depresije koju je ubrzo nadvladala konjunktura uoči rata. Smanjivanje radnog kontingenta godine 1940. možemo objasniti mobilizacijom dijela zaposlenih radnika.

Na osnovi tabele možemo zaključiti da je radnička klasa Hrvatske imala znatno veću stopu rasta u razdoblju prije velike svjetske krize nego poslije nje, i da učešće hrvatskog radništva u sveukupnom jugoslavenskom radništvu opada potkraj međuratnog perioda. Naime, na osnovi Tabele I možemo izračunati da je godine 1922, za vrijeme najveće privredne konjunktura, osigurano radništvo Hrvatske činilo 38% osiguranoga jugoslavenskog radništva. To učešće opada postepeno na 33% i zadržava se na tom nivou sve do drugoga svjetskog rata. Manje oscilacije unutar toga razdoblja nemaju veće značenje.

Interesantno je da je to zaostajanje privrednog razvitka Hrvatske, u odnosu za privredni razvoj drugih krajeva, više pogodilo razvijenije područje — Savsku banovinu nego Primorsku banovinu.

Naime, uslijed slabe elektrifikacije sjevernih krajeva Savske banovine, velikih banovinskih dažbina, zaduženosti gradskih uprava Zagreba i Osijeka i relativno visokih nadnica gradskog radništva, zbog visokih troškova života, određene su industrije podizane u onim dijelovima zemlje gdje su proizvodni troškovi bili manji, a radna snaga jeftinija. Jasno je da se na temelju nepotpunih podataka socijalnog osiguranja teško može govoriti o tačnom broju radnika na području današnje Hrvatske. Uz neusporedivost podataka zbog neujednačenosti popisa s obzirom na teritorijalne promjene neke vrste radnika nisu uopće registrirane kao radnička klasa. Među takve spadaju poljoprivredni radnici i nadničari, Njihovo kvantitativno kretanje nije utvrđeno, ali svakako varira od vremena do vremena razmjerno situaciji na selu (v. str. 80). Oni predstavljaju neiscrpnu rezervu radne snage za gradsku industriju u međuratnom razdoblju.

Uz to, zbog toga što statistika socijalnog osiguranja vodi kao svoje članove i činovnike zaposlene u privatnim industrijskim poduzećima, zatim kućne pomoćnice, naučnike i druge vrste fizičkih i umnih radnika, izdvajajući u isto vrijeme činovnike zaposlene u javnim službama, teško je uopće govoriti o broju pravih radnika u današnjem smislu. Čini mi se da je jedino popis stanovništva od 31. III 1931. godine dao približno tačne podatke o broju radnika na području Savske i Primorske banovine i da je njihov broj iznosio tada 418.368 (355.671 na području Savske i 62.697 na području Primorske banovine) što je više od 30% privredno aktivnih osoba uposlenih u čitavoj Hrvatskoj (v. str. 80).

Na žalost, o porastu radničke klase možemo govoriti zasad samo na osnovi podataka socijalnog osiguranja. Prema tom izvoru od godine 1920. pa do polovice godine 1941. broj osiguranih radnika i namještenika porastao je od 129.563 na približno 230.000 radnika, tj. radnička

se je klasa u tom razdoblju gotovo udvostručila.²⁵ Taj je zaključak donesen pod pretpostavkom da radničkoj klasi pripadaju sve kategorije radnika i namještenika koje su bile osigurane kod socijalnog osiguranja (kućne pomoćnice, činovnici zaposleni u industrijskim poduzećima itd.), pribrojivši i željezničare. Poljoprivredni radnici ostali su pri tom van evidencije.

Ako bismo zaključak stvarali na temelju stvarnog stanja, o kojem nemamo brojčanih podataka, uvrstivši u radničku klasu poljoprivredne radnike i nadničare, poluproletarizirane seljake i privremeno nezaposlene radnike, tada bi porast radničke klase iznosio svakako znatno više i možda bi se čak moglo govoriti i o utrostručenju radničke klase u međuratnom razdoblju.

Distribucija radne snage po djelatnostima

Zbog nedostatka bilo kakvih statističkih podataka za područje današnje Hrvatske, ne možemo raščlaniti radnu snagu po djelatnostima sve do godine 1932. Te je godine Središnji ured za socijalno osiguranje radnika počeo voditi statistiku osiguranih članova po privrednim granama, te otada možemo pratiti kretanje radnika unutar pojedinih privrednih grana, ali zbog toga što se područje Savske i Primorske banovine, odnosno kasnije Banovine Hrvatske, ne poklapa s današnjim teritorijem Hrvatske, a isto tako ni područja okružnih ureda za socijalno osiguranje s političkom podjelom zemlje, moramo se s određenom rezervom služiti tim podacima.

Zbog toga se neću služiti apsolutnim brojevima, već ću odnose iskazivati u postocima kod kojih, sumarno uzevši, ipak ne može biti većih odstupanja.

Naime, potkraj godine 1939. Branimir Haberle prikupio je podatke o radništvu Banovine Hrvatske, uzevši za osnovu popis osiguranih radnika od 1. IX 1937. Haberle je izvršio preračunavanja i za rudarske i željezničarske radnike, te je broj prvih na čitavom području Banovine Hrvatske iznosio 7815, a željezničara je bilo 23.176.

Razmatrajući samo radnike zaposlene u industrijskim djelatnostima, a ostavljajući po strani ostale vrste radnika, vidimo da je najveći postotak radnika bio zaposlen u onim privrednim granama u kojima su se mogli zaposliti proletarizirani seljaci (Tabela II).

Usprkos zastarjeloj nomenklaturi i danas neuobičajenoj terminologiji Tabela II pruža nam dragocjene podatke o grupaciji radnika po vrstama djelatnosti. Vidimo da je najviše radnika zaposleno u drvnoj industriji, gotovo petina sveukupnog radništva. Međutim, nasuprot toj veoma staroj i značajnoj industriji na našem području, tekstilna industrija razvila se je upravo u međuratnom razdoblju, zahvaljujući masovnoj upotrebi jeftine ženske radne snage.

²⁵ Broj osiguranih radnika, *Hrvatsko socijalno osiguranje*, I, 1941, br. 3, 6—8.

TABELA II

RADNICI ZAPOSLENI U INDUSTRIJSKIM DJELATNOSTIMA HRVATSKE
PREMA EVIDENCIJI SOCIJALNOG OSIGURANJA NA DAN 1. IX 1937.²⁶
(izraženo u postocima)

Vrsta industrije	% svih muškaraca	% svih žena	% svih osiguranih
Rudarstvo	0,96	0,11	0,79
Proizvodnja kamena i zemlje	10,98	3,11	9,40
Proizv. metala i strojeva	7,24	2,80	6,35
Proizv. prevoznih sredstava	2,36	0,13	1,91
Kemijska proizvodnja	2,97	4,50	3,27
Elektr. plinska proizvodnja i opskrba vodom	2,25	0,22	1,84
Tekstilna proizvodnja	7,03	34,87	12,63
Proizvodnja papira	0,82	2,66	1,19
Proizvodnja kože i gume	0,99	0,69	0,93
Preradba kože	5,44	5,70	5,49
Proizv. šumsko-pilanska	15,95	4,64	13,68
Proizvodnja drvodjelska	5,40	4,55	5,23
Proizvodnja živežnih namirnica	8,89	8,02	8,72
Proizvodnja duhana	0,57	3,23	1,10
Proizvodnja odjeće	3,83	13,51	5,78
Gradnje željeznica i putova	8,09	0,31	6,53
Građevinarstvo	11,65	1,00	9,50
Grafička proizvodnja	1,59	3,34	1,94
Lične usluge	2,99	6,61	3,72
	100	100	100

TABELA III

RADNICI HRVATSKE PO GLAVNIM PRIVREDNIM GRUPACIJAMA PREMA
EVIDENCIJI SOCIJALNOG OSIGURANJA NA DAN 1. IX 1937.
(iskazano u postocima)²⁷

Vrsta djelatnosti	% svih muških	% svih žena	% svih zaposlenih
Industrija i obrt	68,69	44,53	61,94
Trgovina i novčarstvo	12,46	9,07	11,51
Ugostiteljstvo	2,53	6,68	3,69
Promet	7,66	0,70	5,72
Kućanstvo	0,60	35,29	10,29
Slobodna i ostala zanimanja	8,06	3,73	6,85
	100	100	100

²⁶ B. Haberle, Nekoliko riječi o radništvu Banovine, n. dj., 469. U Tabeli nisu iskazani rudari osiguranici bratinskih blagajna.

²⁷ Isto, 468.

Značajnu ulogu imalo je također i građevinarstvo, te je mnogo radnika bilo uposleno pri građenju stambenih i javnih zgrada, putova i željezničkih pruga, ili je radilo u ciglanama. U tom poslu, kao i kod drvne industrije, prevladava muška radna snaga.

Ostale industrije znatno zaostaju za navedenima, iako je razvijena i prehrambena i metalska industrija.

Kakav je bio odnos zaposlenih radnika u sekundarnim djelatnostima prema onima koji rade u tercijarnim službama — pokazuje Tabela III na str. 86.

Prema tome pretežna većina radništva Hrvatske zaposlena je u industriji i obrtu.

Naravno, na osnovi statistika socijalnog osiguranja ne možemo dobiti nikakav uvid u odnose između pravih radnika zaposlenih u primarnim, sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, jer o prvima socijalno osiguranje nije uopće vodilo brigu, a kod tercijarnih nisu uzeti u obzir željezničari zaposleni kod državnih ustanova. Isto tako u ove tabele nisu uvršteni rudari osigurani kod bratinskih blagajni. Nedostatak tih tabela je i to što je u njih uvršten određeni broj činovnika, i to onih koji se nazivaju privatni, zaposlenih u privredi. Naprotiv, velik dio činovnika zaposlenih kod državnih, banovinskih ili gradskih uprava nije evidentiran u statistikama socijalnog osiguranja, što opet otežava izvođenje tačnih zaključaka i za činovnike.

Veliki nedostatak osjećamo i zbog toga što je prema statistikama u staroj Jugoslaviji nemoguće odijeliti industrijsko radništvo od obrtnog, jer su te dvije grupacije obično iskazivane zajedno, budući da nije bio tačno utvrđen pojam industrijskog i obrtnog poduzeća.

Koncentracija radništva u gradovima

Ako iz naših razmatranja izdvojimo poljoprivredne radnike i privremeno nezaposlene, možemo već na početku ovog poglavlja zaključiti da je više od polovice zaposlenih radnika i namještenika bilo okupljeno u gradovima (vidi demografske podatke o urbanizaciji na str. 79).

Tačnije podatke nam i ovdje daje statistika socijalnog osiguranja, iako i u tom pogledu pati od svih nedostataka navedenih u prethodnom poglavlju. Branimir Haberle izračunao je da je u drugoj polovici godine 1937. 143.259 ili 63,33% svih osiguranih radnika bilo zaposleno u 24 grada na području kasnije Banovine Hrvatske.

Od toga broja radnika zaposlenih u gradovima otpadalo je na industrijske i obrtne djelatnosti 56,08% ili 80.333 radnika. U trgovini i novčarstvu radilo je 12,12%, ugostiteljstvu 3,27%, prometu 7% i kućanstvu 11,87% gradskih radnika. Ostatak od 5,96% otpadao je na slobodna zanimanja.

Izvan gradova radilo je 82.950 radnika i namještenika.

Na osnovi tih podataka možemo također izračunati da je 35% sveukupnog radništva činilo industrijsko i obrtno radništvo zaposleno u gradovima, te je odatle i razumljivo učešće koje je to radništvo imalo u razvitku radničkog pokreta Hrvatske i u gajenju pozitivnih tradicija radničke klase.

Naravno da je najveći broj radnika bio zaposlen u gradu Zagrebu gdje je 32.582 radnika ili 50,66% radilo 1. IX 1937. u industriji i obrtu.²⁸ Taj nam podatak dozvoljava da Zagrebu damo izuzetno važno mjesto u našim proučavanjima zbog njegove uloge u razvitku radničke klase Hrvatske.

Drugi gradovi znatno zaostaju za Zagrebom. Prilikom popisa godine 1937. u Osijeku je bilo zaposleno u industriji i obrtu 8030 radnika, u Splitu 4925, u Karlovcu 4508, u Varaždinu 3751 i u Vukovaru 4578 radnika.²⁹

Međutim ne treba potcjenjivati ni te gradove, jer je njihova obrtna i industrijska tradicija stara, a iskustvo radništva tih gradova u radničkoj borbi veliko. Gotovo svaki od tih gradova vezan je uz razvoj određene industrijske grane, što je radništvo tih malih industrijskih centara jače povezivalo nego radništvo Zagreba, koji uoči drugoga svjetskog rata ima vjerojatno oko 240.000 stanovnika. Nasuprot tome zagrebačko se radništvo odlikuje velikom raznolikošću po socijalnom porijeklu, kraju odakle dolazi i poslu koji radi, a posljedica je toga i njegova ideološka nehomogenost.

Kvalifikaciona struktura radnika

Kako je izgledala kvalifikaciona struktura radništva u Hrvatskoj?

Na osnovu već navedenog popisa osiguranog radništva od 1. IX 1937. u čitavoj zemlji, vidi se da je od stotine osiguranih radnika i namještenika na području Hrvatske bilo 8,36% činovnika, 27,09% kvalificiranih i 55,96% nekvalificiranih radnika. Ostatak od 8,59% sačinjavali su šegrti.³⁰

Naravno da je stručnost radnika bila veća nego stručnost radnica. Ali i kod muškaraca postotak nekvalificiranih radnika iznosi još uvijek 48,22%, te je, ako promatramo samo radnike — izdvojivši činovnike i šegrtu — na području Hrvatske 67% radnika nekvalificirano, što je veoma nepovoljno za tadašnju kvalifikacionu strukturu.

Čak ni u industrijskim centrima nije bilo dovoljno stručnih radnika. U Zagrebu je oko polovice godine 1934. od 100 radnika i namještenika bilo samo 29,89 kvalificiranih radnika, a u Splitu 35,42. Bolju kvalifikacionu strukturu radništvu Splita davalo je stručno osoblje zaposleno u brodarstvu.³¹

Ta je slika kvalifikacije tih radnika utoliko lošija što su među kvalificirano radništvo ubrojani i polukvalificirani i priučeni radnici. Međutim, takva je kvalifikaciona struktura naših radnika posljedica tadašnje politike. U težnji da proizvode sa što jeftinijom radnom snagom, kapitalisti upošljavaju sve više nekvalificiranih radnika, što im omogućava relativno jednostavna mehanizacija naših tvornica i razdrobljenost proizvodnog procesa. Samo tako možemo sebi objasniti što je usprkos neprestanom

²⁸ Isto, 469, 472.

²⁹ Isto, 472—473.

³⁰ Isto, 477.

³¹ B. Haberle, Radništvo naših banovinskih sedišta, *Radnička zaštita*, XIX/1937, 953.

vapaju kapitalista za stručnom radnom snagom u početku godine 1940. na području Banovine Hrvatske tražio posao 19.261 kvalificirani radnik i da je tada bilo zaposleno samo 65.000 stručnih radnika.³² A oba podatka potječu iz službenih statistika državnih vlasti.

Uz politiku poslodavaca uzrok takvoj kvalifikacionoj strukturi našeg radništva dijelom je i velika mobilnost nekvalificiranih radnika i zapošljavanje prilično velikog broja stranih stručnih radnika u privredi Hrvatske.

Mobilnost radnika kao uzrok loše kvalifikacione strukture. Zbog velike ponude radne snage proletariziranih seljaka, kao posljedici osiromašenja sela, kapitalisti su mogli vršiti veliku selekciju među nekvalificiranim radnicima, zapošljavajući samo najmlađe, naj snažnije i najvještije, koje su mogli priučiti da obavljaju i stručnije poslove.

Međutim, s procesom sve jačeg pritiska nezaposlenih radnika na radno tržište, zaposlenje nekvalificiranih radnika postajalo je sve nestabilnije i nesigurnije, a selekcija sve oštrija. Sve češće poslodavci otpuštaju istrošene i prerano ostarjele radnike, zamjenjujući ih još neistrošenom radnom snagom sa sela.

TABELA IV

MOBILNOST RADNIKA NA PODRUČJU ZAGREBA, HRVATSKE I JUGOSLAVIJE 1923—1939.³³

Godina	Na 100 prijavljenih radnika kod socijalnog osiguranja dolazi promjena		
	Zagreb	Hrvatska	Jugoslavija
1923.	?	0.220	241
1924.	236	202	273
1925.	226	201	277
1926.	286	255	232
1927.	264	238	253
1928.	303	272	285
1929.	358	299	333
1930.	405	301	416
1931.	366	289	418
1932.	369	351	513
1933.	396	556	388
1934.	474	405	440
1935.	489	454	438
1936.	524	502	454
1937.	478	518	470
1938.	452	499	447
1939.	465	508	438

³² Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb 1940, 232. Podatak o broju kvalificiranih radnika uzet je iz rada B. Haberlea, Nekoliko riječi o radništvu Banovine, n. dj., 477. Podatak je iz godine 1937.

³³ Tabela izračunata na osnovi godišnjih iskaza objavljenih u *Radničkoj zaštiti* 1924—1940. godine.

Iz Tabele IV vidi se da je gotovo svaki radnik mijenjao zaposlenje 2—5 puta godišnje i da se ta učestalost povećava što se više približujemo drugom svjetskom ratu. Smanjena mobilnost radnika za vrijeme kriza i privrednih poremećaja posljedica je straha radnika od otpuštanja, pa radnici pristaju na najgore radne i plaćevne uvjete. Velika nestabilnost zaposlenja pred drugi svjetski rat svakako je jedan od činilaca koji su djelovali na opće pogoršanje položaja radništva.

Iz Tabele se može zaključiti da je sigurnost zaposlenja u provinciji do velike svjetske krize bila veća nego u Zagrebu, što ukazuje na to da je u Zagrebu selekcija bila oštrija, jer je i pritisak nezaposlenih radnika na radno tržište glavnog privrednog središta Hrvatske bio jači. Ali uoči drugoga svjetskog rata situacija je obrnuta što se objašnjava većim otporom sindikalno organiziranih zagrebačkih radnika kapitalistima prigodom otpuštanja.

Osim toga mobilnost zahvaća najviše radnike sa slabijim primanjima, tj. nekvalificirane radnike, koje ugrožava sve veće dolazanje seoskih siromaha u gradove. Spremnosću da rade za manju nadnicu nego gradski radnik, zadovoljavajući se samo suhom hranom, oni obaraju radničku nadnicu nekvalificiranih gradskih radnika ispod dotad uobičajene cijene radne snage, istiskujući s posla gradske radnike. Taj proces počinje za vrijeme agrarne krize godine 1925. i produžuje se sve do drugog svjetskog rata, a zbog svoje neprekidnosti i oštine postavlja »seljačko pitanje« kao centralni ali i nerješivi problem kapitalističke Jugoslavije.

Zapošljavanje stranaca u privredi Hrvatske. Bazirajući stvaranje svojih profita na radu nekvalificiranih radnika, poslodavački krugovi nastoje da mjesta kvalificiranih radnika popune povjerljivim ljudima, a takvi su bili stranci, čiji je opstanak u našoj zemlji ovisio isključivo o zalaganju i dobroj volji kapitalista.

Međutim, ovdje treba razlikovati dvije razvojne faze. Naime, u prvoj fazi do godine 1924, nestašica stručnih radnika je posljedica naglog razvoja hrvatske privrede kao i prakse da su za vrijeme Austro-Ugarske bolje plaćene i stručne poslove u našoj privredi pretežno obavljali Mađari ili Austrijanci, koji su se nakon raspada Monarhije uglavnom povukli iz zemlje. Zbog toga kapitalistički krugovi Hrvatske nastoje u prvoj fazi dobrim plaćama i drugim beneficijama, npr. besplatan stan, svjetlo i ogrjev, privući kvalificirane radnike iz Austrije, Češke i Ugarske, opravdavajući te povlastice većim životnim potrebama stranih radnika. Međutim, kao što su željeznice uspjele osposobiti potrebno željezničko osoblje, nakon povlačenja mađarskih željezničara s našeg teritorija, tako je mogla i kapitalistička privreda otvaranjem stručnih škola za nekoliko godina nadomjestiti strano stručno radništvo domaćim.

Kapitalistička je klasa mnogo pričala o potrebi školovanja domaće radne snage, ali nije otvarala stručne škole, a ono nekoliko tadašnjih škola, zbog malih kapaciteta i slabe opremljenosti (Obrtna škola u Zagrebu mogla je primiti oko 100 učenika), nije moglo ni izdaleka zadovoljiti potrebe hrvatske privrede. Akcije Hrvatskog radiše za izobrazbu nekoliko bogatijih obrtničkih sinova u inozemstvu također nisu mnogo poboljšavale tadašnje stanje. Većernji tečajevi u režiji trgovačko-obrtničkih komora bili su povremeni i nisu davali potrebne kvalifikacije, baš kao

ni redovno osposobljavanje kvalificiranih radnika kod obrtnika, kojih je bilo mnogo, ali s nedovoljnom stručnom spremom. Izobrazba domaćih radnika namjerno se otežavala zbog »kompliciranosti tehničkih procesa«, a u stvari se iza toga krila povezanost stranog kapitala sa stranom radnom snagom, što je bio glavni razlog sve brojnijem zapošljavanju stranih radnika u razdoblju 1925—1940. godine.

Naime, ulazak stranog kapitala u zemlju prati zapošljavanje »povjerljivih osoba« u svojstvu direktora, prokurista i drugih administrativnih činovnika kojima je naša zemlja i sama obilovala. Zapošljava se i manji broj uistinu stručnih lica, ali pod nazivom »stručno potrebnih osoba« većinom ulaze u hrvatsku privredu nadglednici, dobro plaćeni i neprijateljski raspoloženi prema domaćoj radnoj snazi. Pod pritiskom povećane nezaposlenosti za vrijeme kriza državna je birokracija morala ograničiti dolazak stranih radnika u zemlju, ali su u praksi ta ograničenja izigravana, jer broj stranih radnika u zemlji nimalo ne opada.³⁴ Samo u Zagrebu registrirano je godine 1931. 17.700 stranaca, od kojih su 30% predstavljeni kao zastupnici stranog kapitala, 40% kao nezamjenjive stručne sile, a 30% kao činovnici s posebnom spremom.³⁵ Dozvole za rad stranim radnicima daju se olako, ne samo zbog podmićivanja nadležnih osoba u Ministarstvu socijalne politike, gdje dosjei stranih državljana predstavljaju službenu tajnu, već i na osnovi naročitih konvencija sklopljenih s Italijom, Čehoslovačkom i Njemačkom o izmjeni radne snage. Uz to su neka poduzeća uživala naročite povlastice pri zapošljavanju stranih radnika i u tim poduzećima su gotovo svi stručnjaci stranci (Gavrilović u Petrinji, La Dalmatienne u Splitu, poduzeća kemo-farmaceutske struke itd.).

Tako je u Hrvatskoj u privredi zaposlen velik broj stranaca, a u isto vrijeme postoji mnoštvo nezaposlenih domaćih radnika i činovnika iste struke. Posredovanja pojedinih sindikata nisu nimalo utjecala na opće stanje. Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika i dalje je nepovoljna, sve do drugoga svjetskog rata, a uloga koju su odigrali stranci na mjestima kvalificiranih radnika negativna je u odnosu na domaće radnike. Gladne nadnice domaćih radnika i beneficirani položaj stranih urodile su netrpeljivošću između tih dviju grupacija.

³⁴ Prvi Pravilnik o zaposlenju stranih radnika izdala je država 9. VII 1924. (*Službene novine*, 23. VII 1924). Godinu dana kasnije Pravilnik je nadopunjen i izlazi kao Pravilnik o uposlenju stranih radnika. O br. 376/IV od 24. XI 1925. (*Službene novine*, 28. XI 1925). Uredba o uposlenju stranih državljana od 29. III 1935. (*Službene novine*, 30. III 1935) samo je bolje razrađeni Pravilnik o uposlenju stranih radnika iz 1925. Pozitivno je da član 9. uvjetuje zapošljenje stranaca uposlenjem određenog broja domaćih radnika, koji se imaju specijalizirati u toj struci, te što su dozvole boravka davane na godinu dana. Međutim, u stvarnosti je ta uredba izigravana isto kao što nije poštovan ni Zakon o zaštiti radnika.

³⁵ Problem stranaca, *Hrvatski radnik*, 21. XII 1939, 22.

Zapošljavajući sve više nekvalificiranih radnika, kapitalisti su se privikli da smanjuju proizvodne troškove na račun radničkih nadnica. Pri tom su njihovu pažnju privukle male zarade žena i djece.

Međutim, zbog zaštite dječje radne snage međunarodnim radničkim zakonodavstvom, koje je sankcionirala i naša država, masovna, otvorena i gruba eksploatacija djece nailazila je, zahvaljujući djelovanju sindikalnih organizacija, na kritiku javnosti. Stoga iskorištavanje dječje radne snage pod vidom naukovanja nije moglo biti u većem obimu primjenjivano u tvorničkom radu, već samo kod obrtnika koji su se tim obilatno koristili u čitavom međuratnom razdoblju.

Tvorničari su se zato orijentirali na uvlačenje sve većeg broja žena u tvorničku proizvodnju, poučeni za vrijeme prvoga svjetskog rata da žena može obavljati niz poslova isto tako dobro kao i muškarac, a privučeni evropskom praksom da je nadnica žene svega 80% nadnice muškarca za isti posao.

Međutim u našoj zemlji išli su veoma daleko u zapošljavanju žena i u snižavanju njihovih zarada.

Do kojih zaključaka možemo doći na osnovi statistika socijalnog osiguranja?

Prije prvoga svjetskog rata u privredi Hrvatske samo su 11,07% radne snage činile žene. Međutim do pred kraj rata učešće žena je, zbog nedostatka muške radne snage, poraslo na 26,44%, a zatim polagano opadalo. Godine 1919. bilo je 19,08% i ustalilo se oko toga postotka sve do godine 1924.

Možemo zaključiti da je nakon završetka rata broj zaposlenih žena opao kao i u drugim državama Evrope. Također i porast broja žena u hrvatskoj privredi od 1918. do 1924. godine odgovara porastu broja zaposlenih radnika, te je godine 1923. bilo 34.335 radnica, ili gotovo petina ukupnog radništva na području Hrvatske.³⁶ Moglo se očekivati da će se takav odnos održati i poslije 1923, budući da je tada već bio naknađen pad proizvodnje izazvan ratnim prilikama. Te je godine nivo proizvodnje u cjelini već nešto viši nego prije prvoga svjetskog rata.

Međutim, samo u razdoblju od godine 1923. do 1927. žensko je radništvo poraslo u odnosu na svoj dotadašnji broj više nego muško radništvo u 16 godina (od 1923. do 1939. godine), te se može zaključiti da ženska radna snaga ubrzano raste na štetu muške (Tabela V).

Isto tako privredne depresije znatno slabije pogađaju radnice nego radnike i one se brže oporavljaju od krize. Npr. krizu godine 1924. radnice prebrođuju već za jednu godinu, a muško radništvo trpi od njenih posljedica pune četiri godine. Osim toga opadanje ženskog radništva za vrijeme krize znatno je manje nego muških radnika. Isti se proces zbiva i za vrijeme velike svjetske krize 1930—1934, kad se broj ženskog

³⁶ Izvještaj ravnateljstva Zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika i za osiguranje proti nezgodama u Zagrebu za poslovne godine 1913—1920, Zagreb 1921. 13—14, tab. XXXIII; Brojno stanje osiguranih radnika, *Radnička zaštita*, V, 1924, 144.

TABELA V

INDEKSI PORASTA I PADA MUŠKE I ŽENSKE RADNE SNAGE NA
PODRUČJU HRVATSKE 1923—1939.³⁷
(baza 1923 = 100)

Godina	Indeks za žene	Indeks za muškarce
1923.	100	100
1924.	98	96
1925.	105	93
1926.	114	91
1927.	126	98
1928.	134	110
1929.	143	113
1930.	162	115
1931.	169	116
1932.	156	99
1933.	154	93
1934.	162	96
1935.	188	102
1936.	179	110
1937.	193	119
1938.	199	125
1939.	204	124

radništva smanjuje samo dvije godine, a muških radnika tri. Brži brojni oporavak nakon krize također pokazuju žene, koje već god. 1934. dosežu brojno stanje kakvo su imale 1930, a taj nivo dostižu radnici tek god. 1937.

God. 1936. dolazi do većeg opadanja broja zaposlenih žena. Međutim, to je posljedica velike kampanje protiv ženskog rada, odnosno protiv toga da ženski rad bude jeftiniji od muškog ako se radi o istom poslu. Iz Tabele V se također vidi da se je u razdoblju od 1923—1939. žensko radništvo udvostručilo, i brojilo godine 1939. 69.985 radnica. Broj radnika povećao se u istom periodu samo za četvrtinu.

Možemo zaključiti da se za vrijeme prvoga svjetskog rata znatno povećao broj zaposlenih žena. God. 1918. u Hrvatskoj i Slavoniji na 100 muških radnika dolazi 29 zaposlenih žena. Poslije toga udio ženskih radnika u odnosu na muške radnike opada sve do krize god. 1924, kad na 100 radnika dolazi 26 radnica. Međutim, otada pa sve do kampanje protiv manjeg nagrađivanja ženskog rada godine 1936. žene potiskuju muškarce s radnih mjesta, te godine 1935. na 100 zaposlenih muškaraca dolazi 46 žena. Vrlo sporo opadanje broja zaposlenih žena vidi se i po tome što uoči drugoga svjetskog rata na 100 radnika na području Hrvatske dolaze 44 radnice.

³⁷ Indeksi su izračunati na osnovi podataka objavljenih u *Radničkoj zaštiti* 1924—1940.

Zaposlene žene na teritoriju Hrvatske predstavljale su trećinu ukupno zaposlene ženske radne snage na području Jugoslavije. Samo u Zagrebu, prema statistici socijalnog osiguranja, radile su oko polovice godine 1934. 25.354 žene i činile 39,42⁰/₀ ukupno zaposlene radne snage na području grada. Tri godine kasnije taj je postotak još uvijek 39,32⁰/₀, iako je upravo prije toga vođena kampanja protiv ženskog rada.³⁸

Većina žena zaposlena je na radovima gdje je potrebna nekvalificirana radna snaga. Prema podacima socijalnog osiguranja 1. IX 1937. na području Hrvatske od 63.224 ukupno zaposlene žene 47.973 rade kao nekvalificirane radnice, što najbolje govori o niskoj stručnoj spremi ženske radne snage. Kvalificiranih radnica bilo je samo 7327 i one su grupirane uglavnom u tekstilnoj struci i konfekciji. U ostalim privrednim granama radi minimalan broj kvalificiranih žena.³⁹

Najviše žena radilo je u tekstilnoj industriji, uključujući i proizvodnju konfekcije (v. Tabelu II). U toj industrijskoj grani, koja se razvila upravo u međuratnom razdoblju, radila je polovica zaposlenih žena.

Međutim zapošljavanje sve većeg broja žena u privredi Hrvatske nije bilo rezultat razvijenih oblika društvene strukture, kad se žena oslobađa kućnog ropstva, već posljedica oskudice i niskih nadnica radnika na području Hrvatske.

Zbog niskih nadnica muških članova obitelji, žena je prisiljena da se zaposli van kuće i da ma kako malenom zaradom poboljša kućni budžet. Zbog niskih zarada muških radnika, radnička porodica nema materijalne baze za pristojan život. Da je zaposlenje žena proizvod oskudice najbolje pokazuje statistika socijalnog osiguranja, po kojoj se samo u nekoliko godina sve više povećava broj udatih žena u zaposlenjima van kuće. Tako je npr. u Osijeku radilo oko polovice godine 1926. 77,33⁰/₀ djevojaka. Međutim oko polovice godine 1933. broj djevojaka opada na 70,08⁰/₀, ali se znatno povećava broj udatih žena. U nekoliko narednih godina pod utjecajem krize taj se proces još više zaoštrava i oko polovice godine 1936. na području Osijeka radi samo 64,5⁰/₀ djevojaka.⁴⁰

Zašto se tako traži ženska radna snaga? Odgovor na to pitanje dobit ćemo analizom muških i ženskih nadnica. Bogdan Krekić proučavao je odnos muških i ženskih zarada u Jugoslaviji, te je ustanovio da je zarada žena iznosila 1929. godine 74,66⁰/₀ zarade muškarca, iako je u drugim evropskim državama žena bila samo za 20⁰/₀ manje plaćena od muškog radnika. Taj se raskorak u zaradama muških i ženskih radnika povećava za vrijeme krize i 1. X 1936. nadnica jugoslavenske radnice iznosi samo još 73,86⁰/₀ zarade radnika, koja je također znatno opala u tom periodu nominalno i realno.⁴¹

³⁸ B. Haberle, *Struktura radništva naših gradova, Radnička zaštita*, XVII, 1935, 173; *Isti*, Nekoliko riječi o radništvu Banovine, n. dj., 472.

³⁹ B. Haberle, *Nekoliko riječi o radništvu Banovine*, n. dj., 469 i 477.

⁴⁰ Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922—1926, *Zagreb 1928*, IV dio, skr. IV; Broj radnika po bračnom stanju, *Radnička zaštita*, XVI, 1934, 473 i XX/1937, 1301.

⁴¹ B. Krekić, *Žena u privredi, Socijalni arhiv*, II, 1936, I-311.

Na području Hrvatske proces opadanja ženske nadnice i njen odnos prema muškoj zaradi još je lošiji (Tabela VI). Vjerojatno je uzrok tome što je u Hrvatskoj orijentacija krupnog kapitala na eksploataciju ženske radne snage bila veća nego u drugim krajevima zemlje.

TABELA VI

ODNOS PROSJEČNE MUŠKE I ŽENSKE NADNICE NA PODRUČJU ZAGREBAČKOG I SPLITSKOG OKRUŽNOG UREDA ZA SOCIJALNO OSIGURANJE 1926—1941.⁴²

Godina	Postotak muške nadnice koji je primala radnica	
	u Zagrebu	u Splitu
20. VI 1926.	73,5	48,5
1934.	66,6	47,9
1935.	65,9	73,5
1936.	65,2	47,2
1937.	64,3	46,7
1938.	64,1	46,6
1939.	65,5	44,6
1940.	69,7	54,2
VI 1941.	64,9	51,4

Iz te se tabele vidi da je na području zagrebačkog okružnog ureda za socijalno osiguranje ženska nadnica znatno niža u odnosu na mušku i da je god. 1938. radnica primala samo 64,1% radnikove zarade. Na području Splita situacija je još teža, jer žene dobivaju samo polovicu primanja muškog radnika. Istina, pri tome moramo voditi računa o tome da su razmjerno više zarade pomoraca znatno utjecale na prosjek muške nadnice kao i o tome da ne uspoređujemo zarade za istu vrstu posla, budući da su žene, uglavnom, radile kao nekvalificirane radnice u svim privrednim granama na području Hrvatske. Međutim, činjenica je da kretanje muške nadnice ne prati usporedan porast i pad ženske zarade, već da ženska nadnica opada znatno više nego muška, te je to glavni uzrok pojačanom zapošljavanju žena u međuratnom razdoblju.

Starosna struktura radnika na području Hrvatske

Pretežni dio radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju tvorila je mlada radna snaga. U prvo vrijeme nakon prvoga svjetskog rata to je bila normalna pojava, budući da je nagli razvoj sekundarnih djelatnosti pratio ubrzani tempo zapošljavanja, pri čemu u vanpoljoprivredne djelatnosti ulazi izričito mlada radna snaga slabe kvalifikacione strukture. Prema popisu socijalnog osiguranja na polovici god. 1926. na području

⁴² Podaci izračunati na osnovi nadnica objavljenih u godišnjim iskazima *Radničke zaštite* 1927—1941. godine. Za razdoblje od 1926—1933. nema podataka.

Hrvatske i Slavonije 29,690% radnika bilo je ispod 19 godina; 53,940% u dobi između 20 i 39 godina; 14,950% između 40—59, a starijih od 60 godina bilo je samo 2,420%.

U Dalmaciji je registrirano maloljetnih radnika 21,210%; radnika u dobi između 20—39 godina 58,520%; radnika između 40 i 59 godina 18,430%, a radnika iznad 60 godina 1,790%.⁴³ Na osnovi tih podataka možemo zaključiti da je više od tri četvrtine zaposlenih radnika u razdoblju do šestojanuarske diktature bilo ispod 40 godina starosti, što govori o mladosti radničke klase.

Međutim, iako je tempo zapošljavanja, zbog velike privredne depresije tridesetih godina, znatno usporen, kapitalisti su se i dalje orijentirali na mlađu radnu snagu, tj. na nekvalificirane radnike sa slabim primanjima. Na taj proces nije nimalo utjecala ni činjenica, što je upravo u to vrijeme dozrela za zapošljavanje generacija rođena za vrijeme prvoga svjetskog rata, kad je natalitet bio znatno smanjen, te bi se opadanje broja mladih radnika moralo osjetiti upravo u tom razdoblju.

Na području Hrvatske 1. IX 1937. godine 63,600% radne snage čine radnici mlađi od 40 godina. Nešto se je povećao postotak zaposlenih lica u dobi između 20 i 40 godina, što je svakako rezultat profesionalne migracije radnika. Međutim, postotak maloljetne radne snage ostao je gotovo isti kao i 1926, usprkos Uredbi o srazmjeru broja šegrta kojom je graničen broj šegrta u obrtničkim radionicama. Razlika je nakon te uredbe jedino u tome što broj šegrta uistinu opada, ali se zato povećava postotak maloljetne nekvalificirane radne snage u industrijskim poduzećima. Zato ne iznenađuje da god. 1937. radnici ispod 17 godina čine 11,340% ukupne radne snage.⁴⁴ A pri tome moramo voditi računa da u taj postotak nije uvrštena mlada radna snaga zaposlena na sezonskim poljoprivrednim poslovima.

Možemo zaključiti da je u čitavom međuratnom razdoblju gotovo četvrtinu radne snage Hrvatske sačinjavala radna snaga ispod 20 godina. Na tako visoko učešće maloljetnih radnika vrlo je malo utjecala nešto bolja stručna sprema radnika kasnijeg razdoblja, budući da je kapitalistička klasa nastojala proizvodnju održavati radom mladih radnika i žena, iskorišćujući te dvije grupacije protiv odraslih radnika, iako ih je vezao isti klasni položaj i zajednička bijeda. Nije rijedak slučaj da su za vrijeme bivše Jugoslavije u obitelji radili žena i djeca, a da je otac bio osuđen na nezaposlenost, zato što bi njegova nadnica bila viša od zarade drugih članova obitelji.

Malen broj zaposlenih starijih radnika bio bi pozitivna pojava da su ti ostarjeli radnici bili zbrinuti u starosti. Međutim neprovođenje osiguranja u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti osudilo je ostarjele radnike na strahovitu bijedu. S njima se postupalo gotovo kao s prosjacima, te su u najboljem slučaju dobili mjesto u gradskoj ubožnici, ali i to samo pod uvjetom da su bili zavičajni u gradu u kojem su ostarjeli.

⁴³ Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922—1926. Zagreb 1928, IV dio, skr. VIII, 18, te IV, 221.

⁴⁴ B. Haberle, Nekoliko riječi o radništvu Banovine, 477 i 481.

S obzirom na porijeklo radnička klasa Hrvatske potjecala je od seljaka, radnika i osiromašenih srednjih slojeva.

Seljaci. Pretežan dio radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju potekao je neposredno iz redova seljaka. Pri tome je završetak prvog svjetskog rata označavao prelomno razdoblje u strukturalnom sastavu tadašnjeg stanovništva. Naime, poslijeratnu konjunkturu na području Hrvatske pratio je nagli razvoj privrede. U težnji za profitom, kao vrhovnim zakonom kapitalističkog razvitka, sav raspoloživi kapital, umnožen ratnim spekulacijama na račun vojske i izgladnjelog naroda — potpomagan već u početku tajno i od inozemnog kapitala — angažirao se na privrednom razvoju Hrvatske.

Usporedo s razvojem privrede dolazi i do naglog nagomilavanja radne snage u gradovima i većim industrijskim centrima. U početku ostaju u gradovima najviše demobilizirani vojnici i izbjeglice iz pasivnih krajeva Dalmacije i Istre, koji se više nisu mogli ili htjeli vratiti svojim opustošenim domovima. Već tada, usprkos prosperitetu seoskog stanovništva u sjevernim dijelovima zemlje, zapošljavanje u gradovima počinje privlačiti i dio siromašnih seljaka.

Ali u uvjetima nerazvijenog kapitalizma dolazi do zaostajanja privrednog razvoja zemlje u odnosu na porast stanovništva. Naime, godišnji prirast stanovništva Primorske banovine iznosio je 1931. godine 15,63 promila, a Savske banovine 10,46.⁴⁵ Naravno da sekundarne i tercijarne privredne djelatnosti u uvjetima nerazvijenog kapitalizma nisu mogle primiti svu raspoloživu radnu snagu nedovoljno iskorištenu na selu. Ujedno sa sve jačim prodiranjem kapitalizma na selo u poslijeratnom se razdoblju ubrzava i proces raslojavanja seoskih stanovnika na proletere i seoske bogataše.

Zbog nepotpunog provođenja agrarne reforme — koja je ostavila netaknutim velike posjede — i što su za dobivenu zemlju seljaci morali platiti otkupninu, oni su se zaduživali kod lihvara, a zbog prirodne privrede i udaljenosti od tržišta teško su otplaćivali čak i kamate svojih zaduženja. Uostalom, agrarna je reforma zbog svoje polovičnosti promašila svrhu radi koje je provedena. Zemlja dobivena agrarnom reformom bila je redovito slabo plodna i već iskorištena, a ujedno je data seljacima bez potrebne opreme za obradu. Osim toga parcele su bile i suviše male da bi mogle prehraniti čitavu obitelj, pa na njima privređivanje redovito nije bilo rentabilno.

Stoga i mnogi seljaci traže zarade izvan svoga malog seoskog posjeda, ne prekidajući ni veze sa selom. Prema jednoj anketi u požeškom kotaru godine 1939. od 667 domaćinstava 345 domaćinstava se je moralo pomagati nadnicom zasluženom izvan svoga imanja.⁴⁶ Na selu je samo malen broj seljaka mogao naći dopunsko zaposlenje, budući da se veleposjed-

⁴⁵ M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1950, 17.

⁴⁶ V. Bakarić, *Nekoliko riječi o perspektivama razvitka naše seljačke domovine*, *Izraz*, 1, 1939, 397.

nici, uključeni u financijske krugove zemlje, sve više služe racionalnijom obradom zemlje pomoću strojeva, a seoskih bogataša kojima su obrađivali zemlju nadničari također nije bilo mnogo.

Zbog toga seoski proleter i poluproleter traže zaposlenje izvan seoskih poslova, u početku u šumsko-pilanskim i rudarskim radovima u blizini svojih domova, a kasnije, kad agrarna prenapućenost postaje sve izrazitija i osiromašenje sela uslijed agrarne krize sve veće, napuštaju svoja sela i lutaju čitavom zemljom u potrazi za zaradom.

Taj proces dovodi do pojave industrijaliziranih seljaka, (sinonim za pojam seljaci-radnici) koji su na osnovu ankete Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu u godini 1934. sačinjavali 53% radne snage u većim industrijskim poduzećima na području Hrvatske. Na nekim radovima bili su zaposleni gotovo isključivo seljaci i seljanke. Npr. u ciglanama 73% zaposlenih čine seljaci, u građevinarstvu 69%, a u tekstilnim tvornicama 61%.⁴⁷ Naime, proletarizirani seljaci najradije se zapošljavaju na radovima pod vedrim nebom i teško se navikavaju na rad u zatvorenim tvorničkim radionicama bez zraka i sunca. A seljanke se rado zapošljavaju u tekstilnim tvornicama, jer su poslovi predenja i tkanja gajeni na našem selu od davnine kao kućna radinost.

Daljnijim procesom osiromašenja sela i sve većom agrarnom prenapućenošću pritisak seljaka na radna tržišta gradova postaje sve veći. Zarada gradskih radnika činila se seoskom proleteru basnoslovno visoka, budući da je nadnica na selu bila strahovito niska i iznosila je i prije poljoprivredne krize godine 1925, na pustarama veleposjednika u donjoj Podravini, 30—50 kruna, bez hrane, u vrijeme kad je par radničkih cipela stajao 800 kruna.⁴⁸ Pred veliku svjetsku depresiju seoski je nadničar za vrijeme od 116 dana, koliko približno traju poljski radovi, zaradio oko 3 480 dinara, te je prema tome njegova nadnica iznosila uistinu 9,5 dinara.⁴⁹ Ali i tu sumu je bilo teško zaraditi, jer je samo u Vojvodini, Srijemu i Slavoniji bilo oko 200.000 poljoprivrednih radnika, odnosno osiromašenih seljaka, koji su morali zarađivati sredstva za prehranu svoje obitelji izvan svoga patuljastog imanja.⁵⁰

Zapošljavanje seljaštva u sekundarnim privrednim djelatnostima odvijalo se je u nekoliko etapa. Prvi val seoskih proletera krenuo je prema gradovima već potkraj godine 1923, kad se zbog potrošćenja neposrednih poreza naglo pogoršava položaj siromašnih seljaka. Za vrijeme akutne poljoprivredne krize godine 1925. ti seljaci ne mogu više platiti porez, koji negdje iznosi 50—60% brutto zemljišnog prihoda, jer je zbog padanja cijena poljoprivrednih proizvoda za 37%, a stoke za 41%, novac postao na selu rijetkost.⁵¹ Tako su imanja mnoštva malih seljaka postala plijenom lihvara, a daljnja egzistencija njihovih vlasnika na selu nemoguća.

⁴⁷ Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb 1935, 8.

⁴⁸ D. B., Špišić-Bukovica, Položaj seoske sirotinje u Donjoj Podravini, *Borba*, 23. VI 1923, 15.

⁴⁹ *J. Cazi*, Nezavisni sindikati, III, 2, Zagreb 1967, 471.

⁵⁰ *J. Beker*, Zaključci IV kongresa radničkih komora, *Radnička zaštita*, XI, 1929, 9.

⁵¹ Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ-e, *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd 1949, 148.

Drugi val priliva seljaka u gradove može se zapaziti za vrijeme velike svjetske krize 1930—1934, koja je počela u našoj zemlji poljoprivrednom krizom. Međutim, tih godina postoji i obratno kretanje, tj. migracija nezaposlenih gradskih radnika prema selu iz kojeg su potekli, i gdje je ipak postojala nekakva nada da prežive gladne godine krize. Grad je tih godina bio prenatrpan radnom snagom, te se mnogi seljaci nakon lutanja zemljom također vraćaju u svoje selo, pojačavajući time još više prikrivenu nezaposlenost seljaka. God. 1936. u Savskoj banovini na 100 hektara oranice dolazilo je 158 poljoprivrednih stanovnika, a u Primorskoj banovini čak 302. Jugoslavenski prosjek te godine bio je 143 stanovnika, što znači da je čitavo područje današnje Hrvatske patilo od jače agrarne prenaseljenosti nego drugi krajevi zemlje.⁵² Naravno da položaj nadničara postaje sve teži i da nadnice seoskih radnika, kao regulator ponude i potražnje, strahovito opadaju. Prema službenim podacima u okolini Osijeka bilo je godine 1936. radnika koji su za 6 dinara radili od zore do mraka.⁵³ Stoga ne iznenađuje da je god. 1940. na burzama rada na području Banovine Hrvatske tražilo rad 64.899 nezaposlenih poljoprivrednih radnika i 57.061 nekvalificirani radnik. Svi imaju iste kvalifikacije i potječu sa sela pa čine glavnu armiju nezaposlenih radnika Hrvatske u međuratnom razdoblju i služe kao neiscrpan rezervoar radne snage za potrebe privrede.⁵⁴

Na kraju je potrebno da izvučemo nekoliko zaključaka u vezi s naglim pretvaranjem seljaka u radnike. Naime, radnici prve generacije, tj. oni koji dolaze sa sela, još uvijek jako teže povratku na selo i smatraju svoje zaposlenje u gradu samo privremenim. Oni štede svaki dinar kako bi se opet mogli vratiti na selo i osnovati malo seosko gospodarstvo. Naravno da je to mnogima ostala neispunjena životna želja, budući da je proces osiromašenja sela nastavljen sve do drugoga svjetskog rata.

Mnogo bolji položaj imali su industrijalizirani seljaci, tj. oni koji su uspjeli zadržati na selu malo seosko imanje. Oni imaju i veće izgleda za zaposlenje, budući da hranu svakodnevno donose sa sela, te mogu raditi za manju nadnicu nego gradski radnik, koji osim svoje zarade nema nikakvih sredstava za život.

Zbog toga dolazi i do nekih negativnih pojava u razvitku radničke klase Hrvatske. Jedna od njih je netrpeljivost između industrijaliziranih seljaka — koji svakodnevno putuju u grad na posao — i pravih gradskih radnika, koji žive u predgrađima u strahovitoj bijedi. Dok gradski proleter vidi rješenje svoga socijalnog položaja u rušenju klasnog poretka, industrijalizirani seljak se zalaže za novu agrarnu reformu i druga polovična rješenja.

Stoga su kapitalisti zapošljavali sve veći broj industrijaliziranih seljaka i time nesvjesno razvodnjavali revolucionarnost radničke klase što je dovelo do privremene konsolidacije kapitalističkog poretka zbog nejedinstvenosti radničke klase.

⁵² Međunarodni ekonomski položaj evropskog seljačkog jugoistoka, *Socijalni arhiv*, V, 1939, 1-157; Poslijeratna situacija na selu je znatno bolja. God. 1953. u Dalmaciji na 100 ha obradive zemlje dolazi 189 poljoprivrednika, a u Hrvatskoj 100 (*Dr Stambuk*, Stanovništvo i naseljenost Dalmacije, Split 1967, 246—247).

⁵³ Akcija »Gospodarske sloge« u Osijeku, *Socijalni arhiv*, II 1936, 1-114.

⁵⁴ Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb 1940, 232.

Ali s pogoršanjem položaja radnika u cjelini, sa sve većom nezaposlenošću u gradovima i sa sve manjom mogućnošću zaposlenja za radnike sa sela, gradski i seoski proleter uviđaju da samo zajedničkim djelovanjem mogu poboljšati svoj položaj i izgraditi sebi osiguranu budućnost. Međutim, trebalo je proći nekoliko godina u strahovitoj bijedi, pa je za to vrijeme i seoski proleter izgradio svoju klasnu svijest i počeo pružati otpor kapitalističkoj eksploataciji.

Prvi znakovi ideološkog povezivanja i međusobnog pomaganja gradskog radnika i seoskog poluproletera mogu se opaziti za vrijeme vala štrajkova godine 1934—1936, kad konkurentsku borbu zamjenjuje međusobna suradnja. Taj se proces produbljuje sve do drugoga svjetskog rata i tako stvara bazu za provođenje široko zasnovane socijalne revolucije.

Radnici druge generacije. O radnicima druge generacije ne možemo zasad mnogo reći. Znamo da je godine 1913. na području Hrvatske i Slavonije bilo 84.826 radnika (od toga 8 686 žena) i da su iz obitelji tih radnika vjerojatno potekle nove generacije radnika.⁵⁵ Naime, prijelaz iz radničke klase u klasu kapitalista bio je moguć, ali malo vjerojatan, i do najviših kapitalističkih vrhova uspjelo se probiti samo nekoliko radnika. Mobilnost gradskih radnika prema selu također je bila sasvim mala (osim za vrijeme velike privredne krize na početku 1930-tih godina), budući da se radnik naučen na gradski asfalt i osvjetljene izloge teško mirio sa seoskim blatom i bijedom koja je na selu postala opća, izuzev za tanak sloj seoske buržoazije.

Malobrojni radnici uspjeli su postati obrtnici, ali je i položaj zanatlija bio veoma nestabilan i mnogi su živjeli u neprestanom strahu od proletarizacije. Mnogo bolje su prošli oni radnici koji su se uspjeli uvući u tzv. radničku aristokraciju; taj su povlašteni položaj imali uglavnom strani radnici, i oni koji su postali poslušni sluge kapitalista, zahvaljujući ideologiji socijaldemokrata.

Srednji slojevi. Između klase kapitalista i radničke klase u Hrvatskoj je, osim seljaka, postojala masa ljudi, koje ne možemo svrstati ni u jednu klasu, ali koji neprestano kolebaju između obje klase. To su sitni poduzetnici s nekoliko radnika, mali trgovci i obrtnici koji rade bez najamne snage, odnosno s malo najamne radne snage. Taj je sloj relativno dobro prosperirao za vrijeme privredne konjunktura, ali za vrijeme kriza njihov je opstanak ugrožen, te je mnoštvo stečaja, likvidacija i prinudnih nagodbi dokaz o propadanju tih srednjih slojeva i o njihovoj proletarizaciji. Njihova daljnja sudbina ovisna je o njihovoj stručnoj spremi, znanju, sposobnosti i vezama, ali mnogi od njih svrstavaju se u redove radničke klase i postaju protivnici kapitalističkog poretka.

Ostali srednji slojevi (činovnici u državnoj službi, intelektualci slobodnih profesija, penzioneri, vojništvo itd.) utjecali su vrlo malo na formiranje radničke klase u Hrvatskoj, te ih neću posebice nabrajati.

⁵⁵ Izvještaj ravnateljstva Zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika za poslovne godine 1913—1920, Zagreb 1921, 13.

Ovim kratkim presjekom pokušala sam opisati promjene osnovnih obilježja radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju. Podaci koje sam prikupila u ovom radu daju svakako određenu sliku ali nameću i niz problema u vezi s razvitkom radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju. Međutim, zbog neistraženosti mnogih pitanja koja zahtijevaju dugogodišnju obradu i koordinirani rad veće skupine istraživača, ovaj presjek, naravno, ima samo orijentacioni karakter. Ipak, vjerujem da nije pretenciozno, ako kažem da je u ovom radu prvi put analizirana globalna struktura radničke klase Hrvatske u međuratnom razdoblju, kao podloga na kojoj se razvijao radnički pokret i pripremala socijalna revolucija.

Pokušat ću, ukratko, rezimirati osnovne spoznaje do kojih sam došla proučavanjem strukture radničke klase Hrvatske.

1. Nerazvijenost kapitalizma na području Hrvatske pratila je nerazvijenost radničke klase. Ona se očitovala u malom broju starih i pravih industrijskih radnika. Radničku klasu Hrvatske činili su u velikoj većini radnici prve generacije, vezani snažnim sponama za selo. Zbog toga je ona patila od svih slabosti koje prate radničku klasu tako slabe strukture, budući da su velik broj polutana i seljaka-radnika činili radničku klasu Hrvatske nestabilnom i nehomogenom.

U odnosu na druge industrijski razvijene evropske zemlje Hrvatska je imala nerazvijenu industriju. God. 1931. odnos fizičkih radnika (bez sezonskih) i činovnika bio je 4 : 1, što govori u prilog tome da je upravno-kontrolni birokratski aparat bio jak, a proizvodnja nerazvijena. To je i razumljivo s obzirom na to da je čitava privreda ovisila o privrednim kretanjima u agraru koji se nakon godine 1925. nalazio u neprestanoj krizi.

2. U odnosu na čitavo radno stanovništvo Hrvatske radnička je klasa predstavljala nerazmjerno malen dio i na početku i na kraju međuratnog razdoblja. Neriješene protivrječnosti, koje su razdirale kapitalističku Jugoslaviju, onemogućavale su stvaranje baze za intenzivniji razvitak privrede u cjelini. Kvantitativno povećanje radničke klase u međuratnom razdoblju bilo je neutralizirano znatno većim povećanjem slobodnog radnog stanovništva kao posljedice agrarne prenaseljenosti.

Prvih godina nakon završetka prvog svjetskog rata, zbog nagle industrijalizacije i urbanizacije većih privrednih središta, radnička se klasa Hrvatske naglo povećava. To je razdoblje završeno već godine 1924, kad uslijed deflacione politike i monetarne krize dolazi do mirnijeg razvoja čitave privrede i do znatnog usporavanja kvantitativnog porasta radničke klase sve do drugoga svjetskog rata.

3. U međuratnom je razdoblju radnička klasa Hrvatske svakako udvostručena, ako ne i utrostručena (zbog nepotpunih izvora i njihove neobuhvatnosti nemamo dovoljno podataka za tačan zaključak). Broj radnika stagnira jedino za vrijeme kriza 1924. i 1938. godine, odnosno znatno opada za vrijeme velike privredne depresije 1931—1934.

Za vrijeme kriza može se pratiti ne samo opadanje ili stagniranje radničke klase, već su mjerljive i znatnije strukturalne promjene u samoj radničkoj klasi.

Te se promjene odražavaju na dva načina. Kvalificirane gradske radnike sve češće zamjenjuju nekvalificirani radnici sa sela, a njih opet sve više potiskuje ženska i maloljetna radna snaga. Zbog toga ostaje nezaposlen znatan dio pravih industrijskih radnika, koji su živjeli isključivo od svog zaposlenja, te njihova nezaposlenost uvjetuje pogoršavanje položaja radničke klase u cjelini i uzrokuje znatno opadanje životnog standarda gradskih radnika.

Usljed takvih procesa, koji dovode do znatnijih strukturalnih promjena u radničkoj klasi Hrvatske, dolazi i do razvijanja jače klasne svijesti u svim slojevima radnika. Pravi industrijski radnici, seljaci-radnici, zaposlene žene i maloljetni radnici jednako su ugroženi nezaposlenošću koja im uslijed velike ponude nezaposlene radne snage sve češće prijeti. Kriza kapitalizma najjače se odrazila u radničkoj klasi koja je izlaz iz teške situacije mogla naći samo u promjeni društvenog poretka, tj. u socijalnoj revoluciji.

SUMMARY

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE WORKING CLASS IN CROATIA IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WARS

This article deals with the make-up of the social structure of the working class in Croatia in the period between the two World Wars. On the basis of rough and summary research the most fundamental characteristics of the working class of Croatia have been shown (its number and development, the distribution of workers according to kind of work, the structure of the workers according to qualifications, sex and age, and the history of the working class in Croatia). Some characteristics are missing because they have not yet been fully investigated (a review of syndicate organisations, cultural and educational work, etc.).

The main conclusions reached can be described in several sentences.

In the period considered in this article Croatia had an underdeveloped industry and industrial working class in comparison to the developed industrial states of the West. She still had a very strong handicraft tradition. The reason for the lack of homogeneity and the constant shifts among the workers lie in the fact that there was a small number of industrial workers — the proletariat — and a large number of peasant-workers.

The working class of Croatia proper (manual workers) took up a small proportion of the total working population in Croatia, in which peasants were in the majority both at the beginning and at the end of the period between the two World Wars. The growth of the working class that did take place in that period was neutralized by a much larger growth of the free work force which was a consequence of overpopulation in the Croatian village. It is true that in the early post war years, due to a rapid economic development and to the urbanization of the larger economic centers (Zagreb, Karlovac, Osijek and Varaždin in particular), the working class of Croatia grew significantly. Unfortunately this period ended in 1924. A deflatory government

policy and the monetary crisis made the whole economic development quieter and until the Second World War the growth of the number of workers slowed up considerably. During the economic crises (1924, 1931—1934, 1938) both a decrease and a stagnation of the number of workers and significant and measurable structural changes in their midst took place. These changes were reflected in two ways. The qualified city workers were pushed aside by unqualified village workers, and these were in their turn pushed aside by the still cheaper labour of women and minors. As a consequence of this process, which was made possible by the simplicity of the work in factories, unemployment among the real qualified industrial workers was high.

Because of these processes, and a growing migration from villages into cities and vice versa, class consciousness started developing at all levels among the workers, and city workers started contacting the poor of the villages. Everyone was equally in danger of unemployment which grew more acute and threatening due to the large reserves of unemployed labour. The real industrial workers who lived only from their earnings in the factories. Peasant-workers who still worked their miniature patches of land too small to feed them. Unqualified women who sought any employment and who sometimes became the only provider in the family in which the husband was unemployed. And finally young children who were also harnessed to the yoke of capitalistic exploitation. Crises, very slightly modified by government policy, hit the industrial city workers most strongly. They became aware of the need for radical action to change the social system and to carry out a social revolution. Thanks to the gradual maturing of the whole working class, a base for the accomplishment of a social revolution was formed. The working class of Croatia, the most progressive section of the working population, became the leader of this action, and so the publication of data on the numerical strength and the structure of this whole class, to which this article is only a small contribution, is very important.